

А.Х.ЕРІМБЕТОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕКТЕС ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ
СӘЙКЕСТІКТЕРІ

В данной статье рассматривается историческая фонология звуков в тюркских языках.

Makalede Türk dillerindeki seslerin tarihi fonolojisi değerlendirilir.

Тіл эволюциялық дамуының барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкеледі. Солардың ішіндегі негізгі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс сәйкестіктері. Дыбыс сәйкестіктері тарихи заңдылық ретінде барлық халықтар тілінде орын ала отырып, әрбір этностың базистік лексикасының дамуына тікелей әсер етеді.

Айналадағы құбылыстар мен заттарды танып-білуде және оларды атауда тілдің сыртқы қабығы мен ішкі мазмұндық жағы қатар қызмет атқарады. Адамның танымының тереңдеуіне байланысты таныған нысанның да қыр-сыры ашылады. Ал бұл процесс өз кезегінде сол нысанға тағылған тілдік бірліктің мазмұны мен тұрпатындағы өзгерістерді туғызады. Тілдік бірліктің тұрпаты дыбыстардың белгілі бір ретпен тіркесімділігі арқылы көрінеді. Дыбыстардың алмасуына экстроллингвистикалық факторлар және сонымен бірге тілдің дамуын туғызатын ішкі факторлары әсер етеді. Дыбыстардың ішкі факторларлардың әсерінен алмасуы әр түрлі болады: грамматикалық алмасу және позициялық алмасулар, тарихи алмасу және фонетикалық алмасулар. Фонетикалық алмасу дыбыстар сәйкестігі арқылы көрінеді. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың вариантталып, тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысын дыбыстар сәйкестігі дейміз.

Тіл білімінде дыбыстың функционалдық қырларын, олардың тілдік жүйедегі маңыздылығын талдау барысында тарихи фонологияны дүниеге әкелді, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер қалыптасты. Прага мектебінің өкілі Н.С.Трубецкой дыбыстың сөйлеу актісіндегі сипаты мен тіл жүйесіндегі болмысының бір-біріне ұқсамайтынын, олардың әрқайсысын дербес қарастыру қажеттігін, дыбыс туралы қалыптасқан екі ғылым саласы өздерінің мақсат-мүддесі мен зерттеу нысанына орай әртүрлі әдістемені негізге алатынын көрсетеді. «Сөздегі (сөйлеудегі) дыбыс туралы ілім физикалық құбылыстармен тікелей байланысты, ол жаратылыстану ғылымдарының әдістемесін негізге алады, ал тілдегі дыбыс туралы ілім бұған қарама-қарсы, таза лингвистикалық әдіс-тәсілдер мен қағидаларға, кеңірек алсақ, қоғамдық гуманитарлық ғылымдардың тәжірибелеріне сүйенеді» [1, 94] деген ойлары арқылы екі ғылым саласының ара-жігін ажыратып берген

А.Х.Ерімбетова. Түркі тілдеріндегі тектес дауыссыз дыбыстардың...

ғалым, сөйлеу жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонетика, тіл жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонология деп атауды ұсынады. «Тарихи фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеуді мақсат етті, оның зерттеу нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтар мен құбылыстарға негізделді» [2,359]. Дыбыс сәйкестіктерінің жүзеге асуына негіз болатын дыбыстар болғандықтан, оған байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болады. Осыған байланысты академик Ә.Қайдаров былай дейді: «Фонетическое факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциаций, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полном функционировании так называемого фонетического способа образования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их аглютинаций» [3, 263-268]. Шынында да, дыбыс сәйкестіктері – сөз мағынасына әсер ететін тек қана сөзжасамның тәсілі ретінде қарастыруға болмайтын тілдік құбылыс. Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология салалары жеке-дара түсіндіре алмайтын, таза сөзжасам тәсілі деп айтуға да келмейтін, фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысы бар аралық әрі тіліміздің құрылымдық ерекшеліктерін, тарихи орнын анықтауда елеулі орын алатын құбылыс. Бұл құбылыс тілімізде бір буынды сөздерге қатысты тек жаңа сөз тудыру қабілеті бар дыбыс сәйкестіктері арқылы көрінсе, ал кей жағдайда сөздің тұлғалық өзгеріске түскенімен, мағыналық бірлікте қолданылуы, ал енді бірде мағыналық саралануына да ықпал ететін моносиллабтар және полисиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы көрініс табады. Соның ішінде біз зерттеу жұмысымызда – қазақ тіліндегі мағыналық өзгерістерді туғызбайтын, бірақ бір сөздің түрліше дыбысталуына негіз болатын дыбыс сәйкестіктерін қарастырамыз. Мысалы тілімізде *палуан-балуан, пал-бал, болат-полат, бәтір-пәтір, пұт-бұт* т.б. деген сияқты сөздер жергілікті ерекшеліктерге байланысты сөз басындағы дыбыстар әдеби тілдегі нормадан ауытқып, екінші бір дыбысқа ауыстырылып қолданылады. Бұл сәйкестіктердің пайда болу себептерін анықтау үшін қазіргі түркі тілдерінің де фактілермен салыстыра қарастырамыз: Мысалы *түбіне бойламай кететін түңғиық, шыңырау* [ҚТТС., 9-т., 131-б., -560] мағынасында қолданылған *терең* сөзі түр. *derin*, өзерб. *därin*, башқ. *tärän*, қырғ. *tereñ*, тат. *t i rän, teräñ*-глубокий [ДТС 553-б] түрінде дыбысталса, *көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде* [ҚТТС., 9-т., 409-б., -560.] мағынасында қолданылған *тілек*

сөзі түр. *dilek*, аз. *dilak*, башқ. *tiläk*, қырғ. *tilek*, өзб. *tiläk*, тат. *tiläk*, түрікм. *dileğ*, ұйғ. *tiläk, tiläk* – желание, пожелание [ДТС 560-б] болып дыбысталады. Сол сияқты *тамақты, шәпті шайнауға немесе тіспен үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүше* [ҚТТС., 9-т., 424-б., -560] мағынасында қолданылған *tic* сөзі түр. *diş*, аз. *diş*, башқ. *tiş*, қырғ. *tiş*, өзб. *tiş*, тат. *tiş*, түрікм. *diş*, ұйғ. *tiş, tiş*-зуб [ДТС 563-б] түрінде дыбыстық өзгерістермен дыбысталады. Келтірілген тілдік фактілер дыбыс сәйкестіктерінің сөз семантикасына әсер етпей сыртқы формалық жағын өзгертіп тұрғанын көрсетеді.

Түркі тілдерін зерттеу барысында дыбыс сәйкестіктері ерекше маңызға ие. Осыған байланысты академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеалогиялық жағынан топтастыру барысында ашық дауыстылардан кейінгі ғ/г және у дыбыстарының альтернативиясы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңындағы ғ/г дыбыстарының қолданылуы, қолданылмауы заңдылығын басшылыққа алады [4, 31]. Сонымен қатар белгілі түркітанушылар А.Н.Самойлович пен Н.А.Баскаков өздерінің классификацияларында белгілі бір дыбыстар сәйкестігін негізгі критерий етіп алады. Сондықтан тілдің даму барысында пайда болған белгілі бір дыбыстар сәйкестігі қазіргі қазақ және түркі тілдерінде әбден орнығып заңдылыққа айналған.

Тіліміздің фонологиялық жүйесін құрайтын фонема басқа фонемалармен морфема деңгейінде ғана емес, сонымен қатар фонологиялық деңгейде де үндеседі. Сондықтан дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына әсер етуші факторлардың бірі ретінде фонемалардың позициялық-комбинаторлық ерекшеліктерін атауға болады. Бұл туралы Н.А.Баскаков түбірге аффикстердің жалғануы кезінде дауыссыздар тоғысып ассимилятивті және диссимилятивті процестер жүретіндігін айтады [5, 104]. Бір буынды сөздерден көп буынды сөздердің қарқынды жасалуы да дыбыстардың сәйкесуіне оң әсерін тигізеді. Зерттеуші О.Прицак диссимилятивті өзгерістердің нәтижесінде әлсіз дауыссыздар күшейетіндігін мынандай фактілермен дәлелдейді: *нд>нт, лд>лт, рд>рт: бардї'он пошел>баргї, бәрдім 'я дал>бәргім* [6, 105-б]. Әрине, бұл пікір әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, сәйкесетін дыбыстар генетикалық жағынан бір-біріне жақын, туыс болып келетіні анық. Бұл туралы проф. Б.Сағындықұлының еңбегінде дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі, позициялық жағдай, дыбыстар қоршауы, дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі, екпін, үнемдеу құбылысы, үндесу, тілдердің бір-бірінен ажырасуы немесе тоғысуы, тағы осы сияқты толып жатқан ішкі және сыртқы факторлар фонетикалық өзгешеліктерді, сонымен қатар дыбыстар сәйкестігін де айқындаушы тегершіктер болып табылатындығын айтады [7, 25].

Қазақ тілінің дамуындағы тарихи ерекшеліктерді танытатын дыбыстар сәйкестігі сөз семантикасының мағыналық дәлдіктерін толық сақтай отырып, туыстас тілдер арасында болатын тарихи өзгерістермен ұласады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва: Аспект Пресс, 2000. -С. 92-148.
2. Базарбаева З. Әлемдік тіл біліміндегі фонема теориясының дамуы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. –Түркістан: Тұран, 2004. - 359-367 бб.
3. Кайдаров А. Фонетическое факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских языках // Тюркские языковедение. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, 1985, 263-268.
4. Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение, № 6, СПб., 1910.
5. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, - 114с.
6. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., Наука, 1970, -240с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. А., 1994, - 168

REZUME

A.H.ERIMBETOVA (Almaty)

COMPLIANCE WITH SIMILAR VOWEL SOUNDS IN TURKIC LANGUAGES

This article discusses the historical phonology of sounds in the Turkic languages.